

QASIM BƏY ZAKİR YARADICILIĞINDA FRAZEOLOGİZMLƏR

Qasım bəy Zakir Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin görkəmli nümayəndəsi, maarifçi, realist satiranın banisidir. Ədəbiyyat tariximizdə xüsusi bir mərhələ təşkil edən Zakir satiraları feodalizm cəmiyyətinin qüsurlarını aşkara çıxaran, qamçılayan, zəhmətkeş xalqın hüquqlarını müdafiə edən sənət nümunələridir. Zakir klassik şərq ədəbiyyatının ən yaxşı cəhətlərini özünəməxsus satirik və lirik üslubda davam və inkişaf etdirərək qüdrətli söz ustası kimi şöhrət qazanmışdır.

Q. Zakir 1784-cü ildə Qarabağ mahalının Şuşa şəhərində tanınmış bəy ailəsində anadan olmuşdur. O, Şuşa ruhani məktəbində fars dilində mükəmməl təhsil almış, Firdovsi, Xəyyam, Xaqani, Nizami, Sədi, Cəlaləddin Rumi kimi böyük klassiklərin əsərlərindən bəhrələnmişdir. Haqq-ədalət tərəfdarı olan şair daim cəmiyyətdəki eybəcərlikləri tənqid etmiş, xalqın maariflənməsi üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir. Görkəmli dövlət xadimi Nəriman Nərimanov Qasım bəy Zakir haqqında danışarkən bir həqiqəti demişdir: "Q. Zakir "zülmət səltənətində" xalqa bəlanın haradan və kimlərdən gəldiyini görürdü".

Zakirin yaradıcılığı yaşadığı dövrlə bağlı olduğu kimi Azərbaycan bədii və ictimai fikrinin qabaqcıl ənənələri ilə də möhkəm bağlıdır. Şifahi xalq yaradıcılığı və klassik şeir ənənələrindən məharətlə istifadə etməsi onun yaradıcılığını zənginləşdirmişdir. Bədii üslubun yeni janrlarının yaranması, xüsusilə də satirik janr ədəbi dilə yeni keyfiyyətlər-canlı xalq dilinin, xalq yaradıcılığının nəfəsini gətirmişdir. Sənətkarın şeirlərinin uzunömürlülüyü, əsərlərinin ideya dərinliyini onların dilinin sadəliyi, aydınlığı və ifadə gözəlliyi ilə izah etmək olar. Q. Zakirin ictimai

satiralarının formalaşmasında, M.P.Vaqifdən sonra Azərbaycan bədii dilinin zənginləşməsində əvəzsiz rolu olmuşdur.

Onun əsərlərində təsvir olunan hadisələrin bədii verilməsi baxımından frazeoloji ifadələr mühüm əhəmiyyət daşıyır. Şairin əsərlərində frazeoloji ifadələrin araşdırılması və tədqiqi linqvistikamız üçün çox lazımlı və aktual məsələlərdəndir. Q. Zakirin əsərlərindən toplanmış frazeoloji birləşmələr şairin özünə məxsus orijinal ifadələrdir.

Biz bilirik ki, dildə iki cür söz birləşməsi olur: sərbəst söz birləşməsi və sabit spz birləşməsi. Sabit söz birləşmələrinə frazeoloji ifadələr deyilir. Frazeoloji ifadələr bütövlükdə bir leksik mənə bildirir və məcazi mənada işlənir. Frazeoloji ifadələr bədii dilin elə mühüm tərkib hissəsidir ki, onları tədqiq etmədən yazıcının dil və üslubunu tam öyrənmək qeyri mümkündür. Ədəbi dilin lüğət tərkibinin inkişafını öyrənmək baxımından da yazıçı dilində dövrün səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən frazeoloji ifadələrin tədqiqi olduqca zəruridir.

Qasım bəy Zakir şeirlərində, xüsusən satiralarında fikrin qüvvətli, təsirli və emosional ifadəsi üçün frazeoloji ifadə və idiomlardan istifadə etmişdir. O, çox vaxt öz əlavələri və ifadələrin ekspressivlik gücünü artırmağa nail olmuşdur. Q. Zakir əsərlərində təsvir olunan lirik və satirik qəhrəmanlar- kəndli, şəhərli, molla, kərbəlayi, məşədi, seyid, qazı, tacir, vaiz, baqqal, dağa, murov, təbib, knyaz, divanbəyi və s. kimi tiplərin dilində onların həyat tərzlərinə uyğun ifadə vasitələrini, öz təbəqələrinin mənafeyini əks etdirən atalar sözlərini və məsəlləri, aforizm və idiomatik ifadələri poetik tərkibləri ədəbiyyata gətirilməsinə səbəb olmuşdur. Bununla da ədəbi dilə adi danışq dili arasındakı əlaqəni qüvvətləndirmişlər. Ümumxalq dili və onun frazeologiyasının.Q.Zakirin əsərlərində geniş işlənməsi o dövrün ictimai təbəqələrinin dünyagörüşünü və məişətini öyrənməkdə bizə çox kömək edir.

Frazeoloji ifadələr, əlbəttə dildə birdən–birə yaranmamış, sabit söz birləşmələrinə çevrilənə kimi uzun yol keçmişdir. İlk əvvəllər dildə mövcud olan və ümumişlək xarakter daşıyan sözlər sonralar danışq prosesində bir-birinə yanaşan bütöv tərkiblər getdikcə xalq dilində sabitləşmiş şəkildə, bütöv bir söz bu formada işlənib yeni bir əşyanı, hadisəni, hal-vəziyyəti, hərəkəti ifadə etməyə başlamışdır. Bu xüsusiyyəti nəzərə alan S. Cəfərov yazır: “Belə birləşmələrdə sözlər üzvü surətdə birləşərək vahid bir məfhum ifadə edən elə bir monolit söz qrupuna çevrilir ki, onları bir-birindən ayırmaq, birini başqası ilə əvəz etmək və hər sözü müstəqil mənada düşünmək olmur.

Zakir satiralarında frazeoloji ifadələr semantik mənə növlərinə görə müxtəlifdir. Qasım bəy Zakirin satiralarında sinonimlərlə yanaşı, frazeoloji sinonimlər də geniş yer tutmuşdur. Mənə çalarlığına, ekspressiv emosional xüsusiyyətlərinə görə böyük əhəmiyyəti vardır. [4,55]. Bu ümumi anlayış ətrafında toplanan bu ifadələrin üslubi xüsusiyyətləri mətn daxilində daha bariz şəkildə meydana çıxır. Məsələn, hicran dağı və firqət odu ifadələrini nəzərdən keçirək:

Nə gerek seveydi ol bivəfanı,

Nə də belə hicran dağı görəydi [3,səh171]

Və

Firqət odu məni yandırır yaxar,

Sübhü şam didəmdən yanlı yaş axar; [3,səh222]

Bu misralardakı “hicran dağı” və “firqət odu” ifadəsində ümumi bir mənə mövcuddur ki, bu da ayrılıq əzabı mənasına uyğundur. Lakin bu ifadələrin hər birinin özünəməxsus xarakter xüsusiyyəti, incə mənə çalarlığı fərqi vardır ki, bu da həmin ifadələrin üslubi mahiyyətini və mənə fərqi müəyyənləşdirir. Əgər biz ikinci nümunəni dəyişdirib “Hicran dərdi məni yandırır- yaxır” etsək, burada əvvəlki tərəvət, sadəlik, dil baxımından əvvəlki gözəllik qalmayacaq. Deməli, ifadənin emosional çalarlığında və obyektiv mənasında kiçik dəyişiklik etmədən hər hansı biri kontekstdə biri digərini əvəz edə bilən sözlərin əsl sinonimlərini tapa bilmərik. Beləliklə, əksər hallarda iki sözün hər cəhətdən qarşılığı ilə əvəz olunmasına təsdiq etmək çətindir.

Qasım bəy Zakirin “Gözüm yolda qaldı, könül intizar” şeirində də təsirli frazeoloji ifadələr işlənmişdir:

Gözüm yolda qaldı, könül intizar

Gəlmədi cavabi-namələr səndən.[3.səh30]

Və yaxud

Qoyma ki, qürbətdə gedələr zaya

Sayə salmaq təqazadır hüməyə.[3.səh 31]

Bu nümunələrdə işlənmiş “Gözüm yolda qaldı” və “Sayə salmaq” frazeologizmləri şeirin bədii təsir gücünü artırmışdır.

Qasım bəy Zakir əsərlərinin lüğət tərkibində mühüm yer tutan frazeoloji sinonimlər şeirlərə müxtəlif mənə rəngləri verən ifadəli dil materiallarındandır. Az bir qismi kitab dilindən gələn bu ifadələr təsvir edilən hadisə, şərait, surətlərini xarakteri və asılı olaraq müxtəlif üslub və məqsədlərlə mətnə işlədilmişdir. Q. Zakirin şeirlərində “ölmək”, “öldürmək” anlayışı ilə əlaqədar olaraq işlədilən feili frazeoloji ifadələr bu cəhətdən diqqətəlayiqdir. Canın almaq [3,182], canı çıxdı[3,192], can vermək [3,162], dara çəkmək[3,205], tələf oldu [3,208], ömür başa yetdi [3,193], canımı al[3,190], qanına susamaq(3,176), məmat olmaq [3,51], rəhmət olub [3,89], həqq alsın əlimdən[3,77] “ölüm” məfhumuna sinonim olan 11 frazeoloji ifadənin Zakir satiralarında işlənməsi sinonimlərin üslubi xüsusiyyətlərindən irəli gələn bir haldır.

Qasım bəy Zakirin əsərlərində ümumi anlayışların təzadlıq xüsusiyyətlərinin əks etdirən antonimlərə tez-tez təsadüf edirik. Şair müəyyən əşya, hadisə və ya əlamətlərin zidd cəhətlərini qarşılaşdırma yolu ilə oxucuda canlı təsəvvür oyadır, ona güclü təsir göstərir. Məsələn,

Gərək bu aləmdən eyləmək həzər,

Öz yerində deyil çünki xeyrə şər.[3.səh156]

Burada diqqəti cəlb edən “xeyrə şər” ifadəsidir. Qasım bəy Zakir təsvir edilən şəraiti qabarıq və obrazlı şəkildə vermək üçün həmin ifadələrə müraciət etmişdir. Bədii dilin ən qüvvətli ifadə vasitələrindən olan frazeoloji antonimlər yanaşı gəldikdə fikri daha kəskin və təsirli əks etdirir. Zidd məfhumların paralel işlədilməsi müəyyən bir əşya və hadisənin əks qütblərinin bütün təfərrüatı ilə qabarıq şəkildə təsvir edilməsi deməkdir. Frazeoloji antonimlər anlayışın müxtəlif tərəfləri haqqında oxucuya ilk baxışdan müəyyən rəy yaradır, onun müsbət və mənfi cəhətlərini tez və dəqiqliklə görməyə kömək edir. Bu cəhəti şairin, xüsusən, xalq dilindən götürdüyü atalar sözü və ifadələrdə daha çox görmək olur:

Qolumuzdan tutan yox, qıçımızdan qaldıran çoxdur,

Bizə qəhət oldu bu aləmdə bir müşkül-kütey knyaz.

Burada “qolumuzdan tutan”(kömək edən) və “qıçımızdan qaldıran”(mane olan) frazeoloji antonimləri qoşa işlətməklə, şair yaşadığı dövrün ziddiyyətli xarakterini açıb göstərmişdir. Şair öz dövrünün insanları arasındakı antiteza vasitəsilə qarşılaşdırmış, müqayisə etmişdir.

Qasım bəy Zakir xalq dilinə həssas tələblə yanaşmış, danışq dilinin əsas və gözəl xüsusiyyətlərini şeirimizə gətirməklə, bədii dilin forma və ifadə vasitələrini inkişaf etdirmişdir. Onun frazeologizmlərdən, atalar sözü və zərbi- məsəllərdən, aforizm və hikmətli sözlərdən, rəvayətli ifadələrdən külli miqdarda istifadəsi sahəsində şeirlərin daha anlaşıqlı və oxunaqlı olmuş, xalq arasında geniş yayılmışdır. Əlbəttə, istedadın xarakteri və sənətkarlıq xüsusiyyəti ilə bağlı olan bu hal Zakir şeirinin hamısına eyni dərəcədə aid deyildir. Dövrünün bütün hadisələrini təfərrüatı ilə ən ülvəi gözəlliklərdən tutmuş nifrət ediləcək çirkinlik və eybəcərliklərinə qədər təsvir edən satirik bəzən naturalizmə qapılmış, hətta vulqar söz və ifadələri şeir dilinə gətirərək işlətməkdən belə çəkinməmişdir. Məhz buna görə də onun şeir dili xalq danışq dilinə o qədər yaxınlaşmışdır ki, şifahi ədəbiyyat nümunələrindən çox vaxt seçilmir.

Tədqiqatçılardan birinin dediyi kimi onun “əsərlərində xalq poeziyası nəfəs almaqdadır”. [5,44]

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1968.
2. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı, Bakı, 1962.
3. Qasım bəy Zakir “ Seçilmiş əsərləri “, Avrasiya Press, Bakı, 2005.
4. Məmmədov N. Müasir Azərbaycan dilində feillərin leksik sinonimliyi. Bakı, 1991.
5. Mustafayev M. Q. Zakirin şifahi xalq yaradıcılığından istifadə üsulu. ADU-nun Elmi Əsərləri. Dil və Ədəbiyyat seriyası. 1964.

6. Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, 1966.

XÜLASƏ

Klassik ədəbiyyatın layiqli varisi olan Qasım bəy Zakir XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin yeni keyfiyyətlərlə zənginləşməsində, inkişafında xüsusi rol oynamışdır. Bədii üslubun yeni janrlarının yaranması, xüsusilə də satirik janr ədəbi dilə yeni keyfiyyətlər-canlı xalq dilinin, xalq yaradıcılığının nəfəsini gətirmişdir. Şairin əsərlərində frazeoloji ifadələrin araşdırılması və tədqiqi linqvistikamız üçün çox lazımlı və aktual məsələlərdəndir. Q.Zakirin əsərlərindən toplanmış frazeoloji birləşmələr şairin özünə məxsus orijinal ifadələrdir. Qasım bəy Zakir şeirlərində, xüsusən satiralarında fikrin qüvvətli, təsirli və emosional ifadəsi üçün frazeoloji ifadə və idiomlardan istifadə etmişdir. Məqalədə sənətkarın yaradıcılığında istifadə etdiyi frazeologizmlər tədqiq olunmuşdur.

Açar sözlər: *Qasım bəy Zakir, şeirləri, təhlili, məcazlar, frazeoloji birləşmələr*

Rəyçi: *T.S.İsmayılova*